

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/25-29>

Sevinc Talibova

Bakı Avrasiya Universiteti

doktorant

sevinctalibova08@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8415-0447>

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli alınmalar

Xülasə

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi dövrün tarixi-siyasi, ictimai hadisələrinin təsiri ilə dəyişmiş, yeni keyfiyyət qazanmışdır. Azərbaycan dilinin uzun illər Avropa dilləri ilə əlaqələri, həmin dillərdən sözlərin prosesi rus dilinin vasitəçiliyi ilə reallaşmışdır. Azərbaycan dilinin inkişafının müstəqillik mərhələsi, Avropa dilləri, xüsusilə ingilis dili ilə kontaktsiz dillərarası əlaqə qura bilməsi ilə xarakterizə olunur. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri, hazırkı durumu və eləcə də bu əlaqələrə qloballaşan dünyanın tələbləri prizmasından baxılmışdır. İngilis mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yeri və işlənmə sahələri nəzərdən keçirilmişdir. Ayrı-ayrı lüğətlərdən seçilmiş ingilis mənşəli sözlərin ən çox texnologiya, kommunikasiyaya aid sahələr və müasir texniki avadanlıqların adları ilə bağlı olduğu müəyyənəşdirilmişdir. Müxtəlif illərdə nəşr olunmuş lüğətlər üzərində aparılan statistik hesablamaya əsasən, ingilis dilindən alınmaların kəmiyyətcə çoxaldığı qənaətinə gəlinmişdir. Əvvəlki illərə nisbətən son 10 ildə ingilis mənşəli sözlərin işləndiyi sahələrin sayının artması müşahidə olunur. Eyni zamanda məişət üslubunda, insanların gündəlik fəaliyyətlərində də bu qəbildən olan sözlər yer almaqdadır.

Açar sözlər: *lüğət tərkibi, ingilismənşəli alınmalar, integrasiya, qlobal dil, dillərarası əlaqə*

Sevinj Talibova

Baku Eurasian University

PhD student

sevinctalibova08@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8415-0447>

Borrowings of English origin in the vocabulary of the Azerbaijani language during the years of independence

Abstract

During the years of independence, the vocabulary of the Azerbaijani language changed under the influence of the historical, political and social events of the time and acquired a new quality. For many years, the relations of the Azerbaijani language with European languages and the process of acquiring words from those languages were realized through the mediation of the Russian language. The independent stage of the development of the Azerbaijani language is characterized by the ability to establish non-contact interlingual communication with European languages, especially English. In the article, relations between Azerbaijan and English, their current situation, as well as the requirements of the globalized world were considered. The place of the words of English origin in the vocabulary of the Azerbaijani language and the fields of processing were considered. It was determined that the words of English origin selected from separate dictionaries are mostly related to technology, fields related to communication and the names of modern technical equipment. According to the statistical calculation conducted on the dictionaries published in different years, it was concluded that borrowings from the English language increased quantitatively. Compared to previous years, the number of areas where words of English origin are used has been increasing in

the last 10 years. At the same time, such words are included in everyday life and people's daily activities.

Keywords: *vocabulary composition, borrowings of English origin, integration, global language, interlanguage communication*

Giriş

Hər bir dil inkişafının müxtəlif mərhələlərində digər dillərlə istər təmaslı, istərsə də təmassız dil əlaqələri mövcud olmuşdur. *“Dil əlaqələrinin əsas göstəricisi dilin başqa dildən müxtəlif linqvistik vahidləri alıb öz arsenalına daxil etməsidir”* (Tağızadə, 2006: 6). Dillərarası əlaqələr eyni istiqamətli və məzmunlu olmamış, bəşəriyyətin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində yeni keyfiyyət qazanmış və dəyişmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin mənşəcə zəngin olması onun çoxistiqamətli dil əlaqələrindən məlumat verir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin inkişafının yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunduğundan, mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dil əlaqələrinə XXI əsrin, qloballaşmanın diqtəsində baxmaq dövrün reallığından yaranan zərurətdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ingilis dilindən alınmaların kəmiyyət və keyfiyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış, sözləmə prosesində əsas və həlledici istiqamətə çevrilmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri yeni dillərarası əlaqələrdir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsini və yenilənməsini məhz bu yeni dil əlaqələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan müəyyənəlməkdə olmaz. Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin tarixini ingilisdilli dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqlarından irəli gələrək ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə qurulan müxtəlif əlaqələrdə izləmək olar. Azərbaycan Respublikasının Qərb dövlətləri, eləcə də ABŞ ilə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin tarixi XIX əsrdən başlasa da, bir çox tarixi hadisələr fonunda istənilən inkişaf səviyyəsinə çatı bilməmişdir. XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə kimi Azərbaycan və ingilis dillərinin bir-biri ilə qismən də olsa qarşılıqlı təması üçün real şərait mövcud olmuşdur. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar ABŞ və İngiltərənin səhmdarları Bakı neftinə, maşınqayırma sənayesinə investisiyalar yatırmış, ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il 18 Oktyabrda öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra bu əlaqələr yeni müstəviyə daşınmış, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin aparıcı prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Sözsüz ki, yenidən müstəqillik qazanmış bir dövlət olaraq ölkəmiz üçün dünyanın supergüclərinin dəstəyini almaq, xüsusilə bu suverenliyin həmin dövlətlər tərəfindən tanınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il 25 dekabrda tanıdığını elan etmiş, 1992-ci il mart ayında iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Həmin ilin mart ayında Azərbaycanın ABŞ-da, noyabr ayında isə ABŞ-ın Azərbaycanda səfirlikləri açılmışdır. Böyük Britaniya isə Azərbaycan Respublikasının suverenliyini 1991-ci il dekabr ayında beynəlxalq səviyyədə tanımışdır.

Müstəqilliyinin ilk illərindən Azərbaycan ABŞ və Böyük Britaniya ilə əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət ayırmışdır. Bu əlaqələrin istiqaməti, əsasən, enerji, təhlükəsizlik, daxili islahatlar istiqamətində olmuşdur. Ə.Həsənov Azərbaycan-ABŞ əlaqələrinin vacibliyi, zəruriliyini dünyanın geosiyasi, geoiqtisadi maraqlarından irəli gəldiyini qeyd edərək vurğulamışdır: *“ABŞ dünyanın istənilən regionuna, istənilən dövlət və dövlətlərarası təşkilatlara, onların qəbul etdiyi qərarlara və yeritdikləri siyasətə əhəmiyyətli təsir etmək iqtidarına malikdir. Buna onun həm iqtisadi, siyasi, hərbi gücü, həm də beynəlxalq nüfuzu imkan verir”* (Həsənov, 2005: 277). Azərbaycan coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri, qaz, neft yataqları, turistik imkanları ilə həm strateji, həm də uzun müddətli investisiya baxımından tarix boyu qərb dövlətlərinin və ABŞ və Böyük Britaniyanın diqqət mərkəzində olmuşdur. *“Hələ XIX əsrin 70-80-ci illərində Bakı neft sənayesinin yaranması və formalaşması dövründə ABŞ-ın iri kompaniyaları və şirkətləri Azərbaycan neftinə maraq göstəriblər”* (Həsənov, 1998: 144). Lakin sonrakı dövrlərdə İngiltərə və Rusiya ilə rəqabətdə Azərbaycanda möhkəmlənə bilməmişdir. Uzun fasilədən sonra ABŞ və Böyük Britaniya Azərbaycan Respublikasının enerji sektoruna, neft-qaz sənayesinə 1994-cü il 20 sentyabr tarixində bağlanmış “Əsrin müqaviləsi”nin tərəfdaş dövlətlərindən biri olmaqla qoşula bildi. Böyük Britaniya “British

Petroleum”, “Ramco”, ABŞ “Amoco” və “MCDermott” şirkətləri vasitəsilə müqavilədə yer aldılar. Bundan sonra həm ABŞ, həm də Böyük Britaniya Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya yatırmaqda maraqlı dövlətlərdən birinə çevrildi.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə keçən sözlərin də alınmasında əsas amil qloballaşan dünyanın tələblərindən irəli gəlir. D.Ağayev ingilis dilinin qlobal dil kimi xüsusiyyətlərini qeyd edərək eyni zamanda qlobal dil anlayışının da izahını və səciyyəvi cəhətlərini vurğulamışdır: “1. *İstifadəçi sayı*; 2. *Dilin coğrafi cəhətdən paylanıldığı ərazi vahidi: neçə qitədə və ölkədə istifadə olunduğu*; 3. *Məqsədlərin amplitud dərəcəsi*; 4. *Dilin milli istifadəçilərinin iqtisadi və siyasi təsiri*” (Ağayev, 2024: 7). Sözsüz ki, hazırda qeyd olunan bütün kriteriyalara cavab verən və qloballaşan dünyanın beynəlxalq və qlobal dilinə çevrilən dili ingilis dili hesab olunur. İngilis dili dünyanın iki nəhəng siyasi, iqtisadi proseslərin iştirakçısı Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniyanın və eləcə də dünyada 70-dən çox dövlətin rəsmi, BMT-nin ən çox istifadə edilən şifahi və yazılı dilidir. N.Cəfərov ingilis dilinin sürətlə yayılmasının ehtiyacdən irəli gəldiyini vurğulamışdır: “1) *Dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehtiyacının olması*; 2) *ingilis dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri*” (Cəfərov, 2014: 49). Bununla yanaşı, o, dünyada ən çox öyrənilməsinə maraq göstərilən beynəlxalq dildir.

Qloballaşma anlayışının mahiyyəti bizə eyni zamanda dillərarası əlaqələrin hazırkı durumu ilə yanaşı gələcək inkişaf istiqaməti haqqında da təsəvvür yaratmağa imkan verir. N.Cəfərov qloballaşmanın insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməsini nəzərə alaraq qeyd etmişdir: “*Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən elə bir universal prosesdir ki, yüz, hətta min illər boyu bir-birindən bu və ya digər dərəcədə ayrılıb təcrid olunmuş, parçalanmış, diferensiallaşmış hadisələri - milli, yaxud regional xüsusiyyətləri, vərdisləri, kompleksləri modern texnologiyaların güclü təsiri altında görünməmiş bir sürətlə bir-birinə yaxınlaşdırır, qovuşdurur və nəticə etibarilə, çoxşaxəli əlaqələrlə səciyyələnən iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-ideoloji bütövlük yaratmaqla əlahiddəliyi məhdudlaşdıraraq dünyada baş verən hadisələri, gedən prosesləri vahid məcraya salır*” (Cəfərov, 2004:78). Məhz elə buna görə də vaxtilə qonşu dillər bir-birinə söz alıb verirdilərsə, hazırda ərazi baxımından uzaq yaşayan xalqların lüğət tərkibində kifayət qədər ortaqlı sözlər işlənməyə başlanmışdır. N.Məmmədli sözlərin yeni səciyyəvi xüsusiyyəti haqqında yazır: “*Söz alınmasında xalqların təkcə qonşu ərazilərdə yaşaması əsas şərt deyildir, maddi və mədəni əlaqələrin də xüsusi rolu qeyd olunmalıdır*” (Məmmədli, 2017: 250). Texnologiyanın inkişafı, xalqlar, millətlər arasındakı uzaq məsafələrin aradan qalxması onları yaxınlaşdırdı və bu da dillər arasında sözləşmə prosesinin gedişatını dəyişdi.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan ingilismənşəli sözlərin kəmiyyətini təyin etmək, eyni zamanda alınma leksik vahidlərə hansı sahələrdə daha çox tələbatın olduğunu müəyyənləşdirmək baxımından alınma sözlər lüğəti əsas mənbə hesab oluna bilər. Bu araşdırmada 2016-cı ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Yeni sözlər və mənalar” və 2021-ci ildə Q.Məhərrəminin “Yeni alınma sözlər” lüğətindən mənbə olaraq istifadə edəcəyik. Müstəqillik illərinin ilk 20 ilində müxtəlif sahələrin inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı dillərdən olan alınma sözlərin toplandığı və 2006-cı ildə nəşr olunan 2000-ə yaxın leksik vahidin izahı verildiyi “Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğətində 280-ə yaxın ingilis mənşəli söz qeydə alınmışdır. Q.Məhərrəminin 2021-ci ildə nəşr olunmuş və müstəqillik tariximizin son 30 ilində dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərin toplandığı “Yeni alınma sözlər” lüğətində isə 564 söz ingilis mənşəlidir. Göründüyü kimi, ingilis dilindən alınmaların miqdarı hər keçən il artmaqda davam edir.

Alınma sözlərin işləndiyi sahələrin müəyyənləşdirilməsi hansı sahədə yeni anlayışlara ehtiyacın olduğunu, eyni zamanda iki dövlət, iki dil arasında əlaqələrin istiqaməti, məzmunu haqqında ətraflı məlumat almağa imkan verir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan və yuxarıda qeyd etdiyimiz lüğətlərdə əks olunan ingilis mənşəli sözlər, əsasən, ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və idman sahələrini əhatə edir. Bu sözlərin bir qismi ümumişlək xarakterli sözlərdir və aktiv lüğət fondunda işlənir. Sözsüz ki, burada internetin, mətbuatın da rolu böyükdür. *Biznes, biznesmen, brend, bloq, bloker, link, sammit, pin-kod, smartfon, market* və s. sözlər bu qəbildəndir.

“Yeni mənalər, yeni sözlər” (2016) lüğətində yer alan ingilis dilindən alınmış sözlərin işləndiyi sahələr: texniki avadanlıqlar (texnologiya) 43, iqtisadiyyat 38, informasiya 30, idman 30, maliyyə 15, incəsənət 14, kulinariya 7, siyasət, hüquq 4, tibb 4, təhsil 4, marketologiya 4, nəqliyyat 4, fiziologiya 3, fəlsəfə 1, kimya 1, ekologiya 1 və s.

“Yeni alınma sözlər” (2021) lüğətindən seçdiyimiz ingilis mənşəli sözlərin işləndiyi sahələr üzrə statistikasını: texnologiya 107, informasiya 69, mədəniyyət (incəsənət) 53, siyasət, hüquq 37, kommunikasiya 37, sosiologiya 31, idman 27, texniki avadanlıqların adı 22, iqtisadiyyat 20, marketologiya 14, kulinariya 14, tibb 14, psixologiya 11, nəqliyyat 11, maliyyə 9, təhsil 9, məişət 8, hərbi 7, biznes 5, reklam 4, kompüter 3, inşaat 3, nəşriyyat 1, elm sahələri: kimya 3, coğrafiya 2, tarix 1, fizika 3, ekologiya 1, botanika 2, biologiya 1, ədəbiyyat 2, mifologiya 1, dilçilik 3, estetik 1, fəlsəfə 2, zoologiya 2, coğrafiya 1, astrologiya 1 və s.

İnternet XX əsrin ikinci yarısı meydana çıxsada, onun yüksəlişi 90-ci illərdən başlamışdır. Məhz internetin sürətli yayılması ingilis dilinin də arealını genişləndirdi. Müxtəlif texniki avadanlıqların, texnoloji yeniliklərin, sosial şəbəkələrin istifadə alətlərinin dilinin ingiliscə olması ünsiyyət prosesində ingilis mənşəli sözlərin sürətlə yayılmasına birbaşa təsir etdi. Tədqiqat zamanı istinad etdiyimiz hər iki lüğətdə yer alan ingilis dilindən keçən sözlərin 60%-i informasiya, texnologiya, texniki avadanlıqların adları ilə bağlıdır. Bunun əsas səbəbi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, son dövrlər texnologiya sənayesinin sürətli inkişafı, internetin əlçatanlığının, sosial şəbəkə istifadəçi sayının artması, yeni ünsiyyət forması, kommunikasiya imkanlarının yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə, bu sahələri əhatə edən yeni anlayışlar yarandı və dilimizdə yaranan bu ehtiyacın bir qismi də ingilis mənşəli alınmalar hesabına ödəndi. Dünya dillərinə nəzər salsaq, əksəriyyətində eyni mənzərənin şahidi ola bilərik. Bu qəbildən olan bəzi ingilis mənşəli alınma söz və terminlərə nəzər yetirək.

İnformasiya: *admin, akkaunt, bayt, bit, blogger, bloq, bloqosfer, brifinq, çat, delfi, event, fayl-server, feyk, fiçe, fişinq, flaş, hedlayn, həndbuk, həştaq, hipermətn, insayder, keys, kontent, kopi-pəst, kriptofoniya, quql, layk, lid, link, listing, loding, login, oflayn, pdf, peycinq, piplmetr, plugin, pleylist, podkast, poster, press-reviz, prosumer, sayt, spam, stəndəp, troll, trollinq, veb-master, veb-sayt, veb-server, yutub* və s.

Müasir texniki avadanlıqların adları: *ADSL, bankomat, blender, cakuzi, forsaj, hotlayn, krossinq, laptop, monitor, plesteysn, pleyer, pos-terminal, printer, print-server, radar, supervayzer, tablet, tandem, taymer, tester, toster, veypinq* və s.

Texnoloji yeniliklərlə bağlı anlayışlar: *akses, alloqator, android, auternet, ayfon, aypənd, aypod, aypi, ban, bitpəd, blutuz, busmaster, CD-R, CD-Rom, çip, çukbuk, dab, dataqram, delet, desktop, digital, digitayzer, disk, disket, displey, divikam, doker, domen, drayver, dron, dupeks, DVD, ekvalayzer, error, eyc-di, faks, faksimile, fartinq, fayl, fayler, fedinq, flaşkart, GPS, GSM, hab, haker, harddisk, HD, host, hosting, xeon, xon, xromakey, innovasiya, kart, keş, kompüter, konnekt, konnektor, konvertor, kreker, kursor, mediapleyer, mesencer, mikser, MMS, morfinq, mp3, multipleks, netbuk, notbuk, nou-hau, peycer, pikap, piksel, pin-kod, ram, render, reprint, rouminq, selfi, server, simkart, skaner, skayp, slayder, smartfon, so-prosessor, stek, teletayp, telnet, trekinq, vayfay, veb, videodisk, videoteks, viki, vip, voksel, votsap, VPN* və s.

Kommunikasiya: *bençmarketing, breyn-rinq, bukmərk, buktreyler, direkt-meyl, feysbuk, flaşmob, full-servis, imeyl, instaqram, interaktiv, java, kontakt, kopirayter, mass-media, maykrosoft, media, merçendayzing, mesaj, moderator, onlayn, pablik-rileyşnz, pablisiti, piar, provayder, SMA, telefaks, tok-şou, tvitter, vayber, vebinar, veb-kamera, vebkast, vebkasting, yuzer* və s.

Müstəqillik illərində dünya bazarına birbaşa çıxışın təmin olunması nəticəsində dilimizə ingilis dilindən iqtisadiyyat, maliyyə, bank sektoruna aid yeni leksik alınmaların daxil olmasına səbəb oldu. İqtisadiyyat, biznes və maliyyə sahəsinə aid anlayışları ifadə edən söz və terminlər: *barmen, biznes, biznesmen, brend, brendinq, broyler, bum, çartinq, diler, diskaunt, distribüter, eksçeyn, françayzing, holdinq, kliring, konsaltinq, konsorsium, leybl, limited, marketing, audit, baks, bitkoin, cekpot, qrant, lanç, overnəyt, spot, advertayzing, ant-treyd, art-biznes, broker, market* və s.

Nəticə

Məqalədə qeyd olunan sözlər lüğətlərdə mənşəcə ingilisdilli sözlər kimi verilənlərdir. Bildiyimiz kimi, müstəqillik illərində ingilis dili vasitəsilə də kifayət qədər başqa dillərdən alınma leksik vahidlər dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Texnoloji yeniliklərin bütün sahələrə tətbiqi, qloballaşma amilinin gücləndiyini müasir dövrdə ingilismənşəli alınmaların kəmiyyətcə artacağı qənaətinə gəlmək olar.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, D. (2024). *Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsiri*. Avtoreferat.
2. Cəfərov, N. (2014). *Tarixin tərcümeyi-halı*. AzAtaM.
3. Həsənov, Ə. (2005). *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*. Azərbaycan.
4. Həsənov, Ə. (1998). *Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)*. Azərnəşr.
5. Məhərrəmlı, Q. (2021). *Yeni alınma sözlər lüğəti*. ADTM.
6. Məmmədli, N. (2017). Azərbaycan dilində alınma terminlər. Elm və təhsil.
7. Tağızadə, N. (2006). Azərbaycan mətbuatında ingilis dilindən alınmalar. Maarif.
8. *Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti*. (2016). Elm və təhsil.

Daxil oldu: 30.07.2024

Baxışa göndərildi: 07.08.2024

Təsdiq edildi: 19.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024